

مجموعه مطالعات کجروی و کنترل اجتماعی
کتاب اول

جامعه‌شناسی کجروی

ویراست دوم

دکتر علی سلیمی

دکتر محمد داوری

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۳۹۳

سلیمی، علی. ۱۳۴۱ -

جامعه‌شناسی کجروی / نویسندگان: علی سلیمی؛ محمد داوری - ویرایش دوم - قم: پژوهشگاه
حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۵.

شانزده، ۶۰۸ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۱۰۶: علوم اجتماعی؛ ۱۵)

ISBN : 978-964-7788-48-9

بها: ۴۰۰۰۰ ریال:

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا (فهرست‌نویسی پیش از انتشار).

کتابنامه: ص. [۵۴۱] - ۵۵۴؛ همچنین به صورت زیر نویس.

نمایه.

چ. ۲: ۱۳۸۶، چ. ۳: ۱۳۸۶، چ. ۴: ۱۳۸۷، چ. ۵: ۱۳۹۱، بها: ۹۷۰۰۰ ریال.

۱. انحراف اجتماعی. ۲. بزهکاری و مجرمین. ۳. کنترل اجتماعی. اسلام و اجتماع. ۵. جرم‌شناسی.

الف. داوری، محمد، ۱۳۴۲ - ، نویسنده همکار. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان - د. عنوان:

مطالعات کجروی و کنترل اجتماعی.

۳۰۲ / ۵۴۲

۲ ج ۸ س / HM ۲۹۱

م ۸۵۳۴۰۱

شماره کتاب‌شناسی ملی

جامعه‌شناسی کجروی (ویراست دوم)

نویسندگان: دکتر علی سلیمی، عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ دکتر محمد داوری، عضو

هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زیر نظر: غلامرضا صدیق اورعی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

حروفچینی و صفحه‌آرایی: اداره چاپ و انتشارات پژوهشگاه

چاپ ششم: زمستان ۱۳۹۳ (چاپ ششم: بهار ۱۳۹۱)

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۹۸۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر ماخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)، شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰

تهران: خیابان انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن ۶۶۴۰۲۶۰۰ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

فهرست مطالب

سخن نویسندگان	۱
مقدمه: دربارهٔ جامعه‌شناسی کجروی	۵
پیشینه	۷
روشهای مطالعه	۱۴
مطالعات ژرفانگر	۱۶
۱. مشاهده (مستقیم)	۱۶
۲. بهمن‌سازی	۲۱
۳. مطالعهٔ موردی	۲۳
۴. مشاهده در مؤسسات	۲۴
۵. مشاهدهٔ مشارکتی	۲۵
مطالعات پنهانگر	۲۶
۱. پیمایش خودگزارشی	۲۷
۲. پیمایش بزه‌دیدگی	۲۹
روشهای دیگر	۳۲
ویژگی‌های نظری	۳۵
ابهام موضوع	۳۷
چشم‌اندازهای متفاوت	۴۰
حوزه‌های متفاوت دانش	۴۱
نگاه‌های متفاوت محققان	۴۴
محدودیت‌های محیطی	۴۹
نتیجه‌گیری	۵۱

فصل نخست: کجروی را بشناسیم (ص ۵۳)

کجروی چیست؟	۵۳
تعریف کجروی	۵۴
دیدگاه‌ها	۵۵
نگرشهای گزینشی	۵۷
اثبات‌گرایان	۵۸
نگرشهای زیستی و روانی	۵۸

۵۹	نگرشهای جامعه‌شناختی
۶۴	نگرشهای روان‌شناختی اجتماعی
۶۷	همگرایی دیدگاه‌ها
۶۸	سنجه‌های کجروی
۶۹	۱. مخالفت با انتظارات
۶۹	۲. طبیعی (عادی) نبودن
۷۰	۳. حساسیت‌آفرینی
۷۱	۴. ضد ارزش بودن
۷۲	۵. آسیب‌رسانی
۷۳	۶. واکنش‌آفرینی
۷۴	مشکلات شناخت کجروی
۷۴	مشکلات سنجش
۷۵	کاستی‌های مشاهده
۷۷	کاستی آمارهای رسمی
۷۹	مشکلات تعریف
۷۹	۱. کجروی، مفهومی سیال است
۸۲	۲. کجروی، مفهومی فرهنگی است
۸۶	۳. کجروی، مفهومی نسبی است
۹۰	۴. کجروی آماج پیشداوری‌ها است
۹۱	زمینه‌های پیدایش پیشداوری
۱۰۴	۵. کجروی، مفهومی فراگیر است
۱۰۶	چیستی کجروی: پذیرفته‌ها
۱۰۶	امکان هویتی فراگیر
۱۰۸	کجروی، «کنش اجتماعی»
۱۱۲	کجروی، «شکستن هنجار»
۱۱۳	مرزهای مفهومی کجروی
۱۱۳	تعریف نهایی
۱۱۵	واژه‌های نزدیک
۱۱۵	اختلال هنجاری
۱۱۶	نظام‌گسیختگی اجتماعی
۱۱۷	بی‌سازمانی اجتماعی
۱۱۷	ناهمنوایی
۱۱۸	نابهنجاری
۱۱۸	جرم
۱۱۹	بزه (نوجوانان و جوانان)

فهرست مطالب □ پنج

۱۱۹	مسأله اجتماعی
۱۲۱	نقشهای کجروانه
۱۲۱	انحراف اجتماعی
۱۲۲	آسیب اجتماعی
۱۲۳	آسیب روانی
۱۲۳	دسته‌بندی‌های کجروی
۱۲۴	دورکیم و گونه‌های متفاوت کجروی
۱۲۵	مرتن و گزینش‌های سازگاری با محیط
۱۲۶	کجروی‌های «مثبت» و «منفی»
۱۲۷	کجروی‌های «نخستین» و «دومین»
۱۲۸	دیگر دسته‌بندی‌ها
۱۲۸	کجروی‌های «فردی» و «گروهی»
۱۲۸	تنوع کجروی‌ها برحسب تنوع هنجارها
۱۲۹	دسته‌بندی کجروی برحسب نوع و شدت واکنش جامعه
۱۳۱	کجروی چرا اجتماعی است؟
۱۳۴	کجروی، هم «طبیعی» و هم «غیرطبیعی»
۱۳۹	کارکردهای کجروی: شاهدهی بر ادعا
۱۴۰	کارکردهای منفی
۱۴۱	کارکردهای مثبت
۱۴۳	جامعه‌پذیری و اجتماعی بودن کجروی
۱۴۷	ثمره جامعه‌پذیری
۱۴۹	جامعه‌پذیری نارسا
۱۵۲	آموختنی‌های غیرقابل اجرا
۱۵۲	جامعه‌پذیری‌های متعدد
۱۵۶	نظم اجتماعی و اجتماعی بودن کجروی
۱۵۷	کجروی و عناصر نگهدارنده نظم
۱۵۷	سطح خرد
۱۵۹	سطح کلان
۱۶۲	کجروی و نظم در حوزه‌های عمل اجتماعی
۱۶۶	نظم اجتماعی در تبیین‌های کجروی
۱۶۷	دیدگاه کارکردگرایی
۱۷۰	دیدگاه تضاد
۱۷۲	دیدگاه کنش متقابل

فصل دوم: پدیدآوردندگان کجروی (ص ۱۷۵)

۱۷۵	چه کسانی کجروی را پدید می‌آورند؟
۱۷۷	آسیب‌سازان: همه یا بعضی؟
۱۷۹	آسیب‌سازان: قشرهای متمایز
۱۸۰	حساسیت‌آفرینها
۱۸۲	آسیب‌سازان «فعال»
۱۸۳	آسیب‌سازان و موقعیتهای خاص اجتماعی
۱۸۴	تمایزپذیری آسیب‌سازان: پیامدها
۱۸۹	آیا آسیب‌سازان را «درست» می‌شناسیم؟
۱۸۹	پیشداوری‌های جامعه
۱۹۱	آسیب‌سازان را چگونه می‌بینیم؟
۱۹۳	چه کسانی را آسیب‌ساز می‌شناسیم؟
۱۹۶	پیشداوری‌های جامعه: پیامدها
۱۹۸	پیشداوری‌های آسیب‌سازان
۲۰۰	تبیینهای کجروی
۲۰۴	آثار جامعه
۲۰۶	نظریه «برچسب‌زنی»
۲۰۷	نظریه بی‌سازمانی اجتماعی
۲۰۸	الگوی «انسان حاشیه‌ای»
۲۰۹	چرا باید آسیب‌سازان را «درست» شناخت؟
۲۱۰	آسیب‌سازان در مطالعات کجروی
۲۱۰	تبیین کجروی
۲۱۲	سنجش کجروی
۲۱۲	آسیب‌سازان: گروه‌های «خاص»
۲۱۳	آسیب‌سازان آسیب‌پذیر
۲۱۳	بیماران روانی
۲۱۵	آسیب‌سازان مخفی
۲۱۶	یقه‌سفیدها
۲۱۸	گروه‌های آسیب‌ساز
۲۱۹	دار و دسته‌های نوجوانان بزه‌کار
۲۲۶	آسیب‌سازان: ویژگی‌های تعیین‌کننده
۲۲۷	جنس
۲۳۰	سن
۲۳۲	آسیب‌سازان در تبیینهای کجروی
۲۳۳	«فرد همچنان وجود دارد»

۲۳۴	آسیب‌ساز: آزاد یا مقهور؟
۲۴۲	آسیب‌ساز: عرضه یا تقاضا؟
۲۴۴	آسیب‌سازی بزه‌دیده
۲۴۶	بزه‌کار و بزه‌دیده: ابعاد کنش متقابل
۲۴۸	بزه‌دیده و مشارکت در آسیب‌سازی
۲۴۹	رفتار بزه‌دیده: متغیری موقعیتی
۲۵۱	بی‌ملاحظگی و شتابزدگی
۲۵۲	مساعدت: تسهیل یا مشارکت
۲۵۴	وسوسه، پیش قدمی، ترغیب
۲۵۵	تبیین‌های کلان و متغیرهای بزه‌دیدگی
۲۵۶	الگوی شیوه زندگی
۲۵۷	الگوی فعالیتهای روزمره
۲۵۷	الگوی فرصت
۲۵۸	تبیین احتمالات متفاوت خطر در بزه‌دیدگی مجرمانه: طرحی تلفیقی
۲۵۹	فرصتها
۲۵۹	عوامل خطر ساز
۲۶۰	شمار مجرمان انگیزه‌دار
۲۶۱	در معرض بودن
۲۶۱	همنشینی
۲۶۱	رفتارهای خطرناک / فعالیتهای پرخطر
۲۶۲	رفتارهای پیش‌گیرانه، رفتارهای دفاعی
۲۶۳	آمادگی‌های ساختاری و فرهنگی

فصل سوم: تبیین کجروی (ص ۲۶۵)

۲۶۵	تبیین در علوم اجتماعی
۲۷۲	تبیین‌های گزینشی
۲۷۴	الف. مکتب کلاسیک
۲۷۸	ب. رویکرد گزینش عقلانی
۲۸۰	۱. الگوی اقتصادی جرم
۲۸۱	۲. الگوی «بازار جرم»
۲۸۲	۳. الگوی یادگیری و اختیار
۲۸۳	۴. الگوی گزینش عقلانی
۲۸۳	۵. الگوی فعالیتهای روزمره
۲۸۵	تبیین‌های زیست‌شناختی
۲۸۸	الف. تبیین‌های حاکی از نقش ساختار بدن

- ۲۹۲..... ب. تبیین‌های ژنتیک
- ۲۹۲..... ۱. مطالعات تبارشناختی
- ۲۹۳..... ۲. ناهنجاری کروموزومی
- ۲۹۴..... ۳. مطالعهٔ دوقلوها (هم‌شکمان)
- ۲۹۶..... ۴. مطالعات فرزندخواندگی
- ۳۰۲..... تبیین‌های روان‌شناختی
- ۳۰۳..... الف. دیدگاه‌های روان‌پویایی
- ۳۰۴..... ۱. الگوهای روان‌کاوی
- ۳۰۶..... ۲. نظریهٔ دل‌بستگی
- ۳۰۷..... ب. دیدگاه‌های شناختی
- ۳۰۷..... ۱. نظریهٔ الگوهای تفکر مجرمانه
- ۳۰۸..... ۲. نظریهٔ تعارض شناختی
- ۳۱۰..... پ. الگوهای نارسایی شخصیت
- ۳۱۰..... ۱. الگوی شخصیت روان‌رنجور
- ۳۱۳..... ۲. نظریهٔ شخصیت آیزنک
- ۳۱۵..... پ. نظریه‌های انگیزشی
- ۳۱۵..... نظریهٔ نیازهای اساسی
- ۳۱۹..... تبیین‌های جامعه‌شناختی
- ۳۲۲..... الف. تبیین‌های ساختی - کارکردی
- ۳۲۳..... ۱. نظریهٔ انتقال فرهنگی
- ۳۲۵..... ۲. نظریهٔ بی‌هنجاری
- ۳۲۷..... ۳. نظریهٔ بی‌سازمانی اجتماعی
- ۳۳۲..... ۴. الگوی نظام‌های کنش
- ۳۳۴..... ۵. الگوی نوجوانان بزهکار
- ۳۳۷..... ۶. نظریهٔ فرصت افتراقی
- ۳۴۱..... ۷. الگوی جرم عقلانی
- ۳۴۲..... ۸. الگوی طبقات فرودست
- ۳۴۴..... ب. تبیین‌های خرده‌فرهنگی
- ۳۴۴..... ۱. الگوی دار و دسته‌های (نو) جوانان بزهکار
- ۳۴۶..... ۲. نظریهٔ علائق کانونی
- ۳۴۸..... ۳. نظریهٔ فرهنگ فقر
- ۳۵۱..... پ. دیدگاه تضاد
- ۳۵۳..... تبیین‌های کلاسیک
- ۳۵۴..... ۱. کارل مارکس
- ۳۵۶..... ۲. فردریک انگلس

۳۵۷	۳. ویلهلم بنگر.....
۳۵۹	۴. رالف دارندورف.....
۳۶۱	۵. جرج ولد.....
۳۶۲	تبیینهای معاصر.....
۳۶۴	جرم‌شناسی تضاد.....
۳۶۴	۱. الگوی جهت‌گیری نظام جزایی.....
۳۶۶	۲. الگوی مناسبات قدرت.....
۳۶۷	۳. الگوی مقاومت هنجاری.....
۳۶۸	۴. الگوی واقعیت اجتماعی جرم.....
۳۷۲	جرم‌شناسی رادیکال.....
۳۷۵	۱. مارکسیسم ابزاری.....
۳۷۸	۲. مارکسیسم ساختاری.....
۳۸۲	واقع‌گرایی چپ.....
۳۸۴	نظریه‌های فمینیستی تضاد.....
۳۸۴	۱. مارکسیسم فمینیسم.....
۳۸۵	۲. فمینیسم رادیکال.....
۳۸۶	۳. فمینیسم سوسیالیست.....
۳۸۷	تبیینهای روان‌شناختی اجتماعی.....
۳۹۰	الف. رویکرد کنترل.....
۳۹۱	۱. الگوی کنترل اجتماعی.....
۳۹۴	۲. نظریه مهار.....
۳۹۵	۳. الگوی آیزنک.....
۳۹۷	ب. دیدگاه یادگیری.....
۳۹۸	۱. الگوی همنشینی افتراقی.....
۴۰۱	۲. نظریه همنشینی و تقویت افتراقی.....
۴۰۳	۳. نظریه یادگیری اجتماعی.....
۴۰۹	۴. نظریه یادگیری - سرشتی.....
۴۱۳	پ. رویکرد کنش متقابل.....
۴۱۶	۱. الگوی خود آینه‌ای.....
۴۱۸	۲. الگوی نقش اجتماعی.....
۴۲۳	۳. نظریه برچسب‌زنی.....
۴۳۰	ت. رویکرد پدیدارشناسی.....
۴۳۰	۱. الگوی خنثی‌سازی.....
۴۳۳	۲. الگوی فریبندگی‌های جرم.....
۴۳۴	تبیینهای تلفیقی.....

فصل چهارم: کنترل اجتماعی (ص ۴۳۹)

۴۴۰	کلیات و مفهومیها
۴۴۱	نفوذ اجتماعی
۴۴۱	همنوابی
۴۴۳	اجابت
۴۴۴	اطاعت
۴۴۵	قدرت
۴۴۹	کنترل اجتماعی
۴۵۲	کنترل اجتماعی و جامعه‌پذیری
۴۵۳	۱. جامعه‌پذیران و مضمولان کنترل
۴۵۴	۲. جامعه‌پذیری مجدد
۴۵۷	۳. کارکردهای متفاوت
۴۵۷	۴. تحلیل پارسونز و جانسون
۴۵۸	پیشنهاد‌های کنترلی در تبیین‌های کجروی
۴۶۳	دیدگاه کلاسیک
۴۶۶	رویکرد گزینش عقلانی
۴۶۹	تبیین‌های زیستی و روانی اثبات‌گرا
۴۷۱	نظریه نیازهای اساسی
۴۷۲	نظریه تعارض شناختی
۴۷۲	تبیین‌های ساختی-کارکردی
۴۷۴	نظریه انتقال فرهنگی
۴۷۶	نظریه بی‌هنجاری
۴۷۸	نظریه بی‌سازمانی اجتماعی
۴۷۹	نظریه فرصت افتراقی
۴۸۰	دیدگاه‌های رادیکال تضاد
۴۸۳	واقع‌گرایی چپ
۴۸۵	الگوی کنترل اجتماعی
۴۸۷	الگوی مهار
۴۸۷	نظریه‌های یادگیری
۴۸۸	نظریه همنشینی افتراقی
۴۹۰	نظریه یادگیری اجتماعی
۴۹۱	نظریه برچسب‌زنی
۴۹۶	نظریه خنثی‌سازی
۴۹۷	سیاست‌گذاری کنترل جرم و حضور تبیین‌های کجروی
۵۰۰	مکانیسم‌های کنترل اجتماعی

فهرست مطالب □ یازده

۵۰۱	کنترل رسمی
۵۰۲	سیاست جنایی
۵۰۵	کنترل سازمانی
۵۰۷	کنترل غیررسمی
۵۰۸	کنترل درونی
۵۱۱	کنترل ارزشی
۵۱۳	کنترل عاطفی
۵۱۴	کنترل بیرونی
۵۱۴	کنترل خشن
۵۱۵	کنترل اقتصادی
۵۱۵	کنترل ماورای طبیعی
۵۱۷	سیاستها و راه کارهای کنترل اجتماعی
۵۱۷	مجازات
۵۱۹	زندان: نقد و بررسی
۵۲۰	درمان و توان بخشی
۵۲۳	جامعه پذیری مجدد
۵۲۴	روان درمانی
۵۲۵	پیش گیری
۵۲۸	حفاظت از آماجهای جرم
۵۳۰	حفظ نظم اجتماعی
۵۳۱	برنامه های بین المللی پیش گیری از جرم: یک نمونه
۵۳۲	دین و حفظ نظم اجتماعی
۵۴۱	فهرست منابع
۵۴۱	منابع فارسی و عربی
۵۵۱	منابع لاتین
۵۵۵	واژه نامه
۵۷۵	نمایه موضوعی
۶۰۱	نمایه اعلام

فهرست جدولها

جدول (۱-۱): بکر و احتمالات مواجه شدن افراد با برچسب کجروی	۹۵
جدول (۳-۱): بزهکاری فرزندخواندگان و والدین زیستی و اکتسابی آنان	۲۹۷
جدول (۳-۲): «علائق کانونی» در فرهنگ طبقات فرودست	۳۴۷
جدول (۳-۳): گزاره‌های الگوی «واقعیت اجتماعی جرم»	۳۶۹
جدول (۳-۴): اصول نظریه همنشینی افتراقی	۴۰۰
جدول (۳-۵): مشوقهای محیطی رفتار کجروانه	۴۰۷
جدول (۳-۶): پیش فرضهای دیدگاه برچسب‌زنی	۴۲۸
جدول (۳-۷): تبیینهای معاصر تلفیقی	۴۳۷
جدول (۴-۱): دیدگاه کلاسیک	۴۶۴
جدول (۴-۲): اثبات‌گرایی زیستی و روانی	۴۷۰
جدول (۴-۳): تبیینهای ساختی-کارکردی	۴۸۰
جدول (۴-۴): دیدگاه رادیکال تضاد	۴۸۲
جدول (۴-۵): دیدگاه واقع‌گرایی چپ	۴۸۴
جدول (۴-۶): نظریه برچسب‌زنی	۴۹۲
جدول (۴-۷): سازمان ملل و برنامه پیش‌گیری از جرم	۵۳۳

فهرست نمودارها

- نمودار (۳-۱): مکانیسم علّی تأثیر فقر بر بی‌ثباتی اجتماعی ۲۶۸
- نمودار (۳-۲): تحلیل مسیر روابط علّی ۲۶۹
- نمودار (۳-۳): مکانیسم علّی پیدایش آنومی ۳۲۷
- نمودار (۳-۴): الگویی تلفیقی در تبیین تکرار جرمهای خشن ۴۳۸

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهشها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسایل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

شانزده □ جامعه‌شناسی کجروی

کتاب حاضر به عنوان متن کمک درسی و منبع مطالعاتی برای دانشجویان رشته‌های «جامعه‌شناسی» و «حقوق» در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد، دانشجویان کارشناسی ارشد رشته «جرم‌شناسی» و همچنین دانشجویان مقطع کارشناسی در رشته‌های «روان‌شناسی» و «علوم تربیتی» تهیه شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی، دیگر علاقه‌مندان از آن بهره‌مند گردند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح این کتاب و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از نویسندگان گرامی آقایان علی سلیمی و محمد داوری در تهیه این اثر تشکر و قدردانی کند.

سخن نویسندگان

کتابی که پیش رو دارید، محصول مقدماتی طرحی پژوهشی است که بنا دارد مسیرهای فهم «کجروی» را با تکیه بر تحلیلهای نظری آن، عمدتاً روایتهای جامعه‌شناختی، پی بگیرد؛ یافته‌های خود را به‌شکلی سامان‌مند به دیدگاه‌های اسلامی پیوند بزند؛ و حاصل را، در صورت امکان، در قالب نوعی الگوی نظری به جامعه علمی کشور عرضه کند. این تلاش می‌تواند گامی، هرچند خرد، در راه بومی‌سازی علوم باشد و ضرورت آن، به‌ویژه با توجه به واقعیت‌های زیر، بر مخاطبان فرهیخته پوشیده نیست: نوپایی این گستره علمی در مجامع آموزشی و پژوهشی دانشگاهی ایران؛ واگرایی نگاه‌ها و شکافی به‌ظاهر پُرناشدنی، به‌ویژه میان دو عرصه‌ای که، به ترتیب، به یکی از دو حوزه مطالعات تجربی و قلمرو سیاست‌گذاری نزدیک‌تر و از دیگری دورترند؛ پیوند تنگاتنگ یافته‌های تبیینی و کنترلی جرم و کجروی با دغدغه‌های دینی؛ و سرانجام، خلأی جدی که در مسیر حرکت نویسندگان وجود دارد.

به بیان دیگر، کتاب حاضر، حاصل جستجویی نسبتاً فراگیر در قلمرو گسترده و پرتنوع مطالعه جرم و کجروی است و رویکرد آن در گزینش مباحث و نحوه پرداختن به آنها، این بوده است که آنها بتوانند شالوده‌های مورد نیاز برای ارائه یک الگوی نظری جامعه‌شناختی کجروی باشند و دستمایه‌هایی کافی و وافی را برای تدوین، هرچند مقدماتی، چنین الگویی براساس گزاره‌های موجود در منابع اصیل اسلامی، قرآن کریم و روایات اهل بیت (سلام الله علیهم اجمعین)، فراهم آورند. بدین شکل، طبیعی است که این رویکرد، کتاب را از ویژگیهای خاص خود برخوردار ساخته است؛ به‌ویژه آنکه به اقتضای اهداف و ضرورتها و همچنین به جبر محدودیتها و کاستی‌ها ناگزیر از برجسته‌ساختن آنها و گزینشهایی بوده‌ایم که ممکن است آرمانهای والای هر اندیشمندی را برنیآورد و به کار هر پژوهش‌ارزشمندی نیاید.

با این حال، جستجو‌هایی که برای یافتن مباحث و مستندات نکات صورت گرفته و پس از آن، اظهارنظرهای ناظر محترم و مشاوران و همچنین ناقدان گرامی ویراست نخست کتاب، نشان داده است که یافته‌ها و گفته‌های این نوع‌گزینش و پردازش توانسته برآورنده نیازهایی درخور توجه برای پژوهندگان این گستره علمی باشد و این مجموعه می‌تواند، در حد خود، بخشی از خلأ موجود در ادبیات فارسی این حوزه را پر کند. در کنار این افتخار، ما همچنین بر خود می‌بالیم که در ادای حق این امانت، «راست‌رو» بوده‌ایم؛ چه، گزینه‌ها را با مطالعه، یافته و برگزیده‌ایم. یافته‌ها را نیز، در حد توان، به شکلی درخور اتکا «پرداخته» ایم و در این راه از منابع معتبر و روزآمد حوزه‌های گوناگون جامعه‌شناسی، جرم‌شناسی، روان‌شناسی، روان‌شناسی اجتماعی، حقوق و بزه‌دیده‌شناسی سود جست‌ایم. در این زمینه، به‌ویژه، کوشیده‌ایم تا رشته‌های مختلف مرتبط با مطالعه جرم و کجروی را به یکدیگر معرفی کنیم.

این مجموعه همچنین محصول بازنگری‌ای کلی در ویراست نخست آن است و در قالب یک مقدمه و چهار فصل، به‌ترتیب، مباحثی را در باب محورهای زیر ارائه می‌دهد:

- تصویری کلی از گستره و ابعاد علم‌ورزی در قلمرو مطالعه جرم و کجروی که نگاه آن عمدتاً بر زیررشته «جامعه‌شناسی کجروی» متمرکز است؛
- چستی کجروی و ویژگی‌های اختلاف‌آفرین و مورد وفاق آن؛
- شناخت قشرها، گروه‌ها یا افراد کجرو یا بزه‌دیده که در شکل‌های مختلف، زمینه‌ساز یا «فاعل» رفتارهای کجروانه در جامعه‌اند و نکات شایان توجه در این شناخت؛
- مفهوم و ویژگی‌های تبیین کجروی و گستره تبیین‌های ارائه شده پیرامون آن؛ و
- شناخت مفهوم، ابعاد و مکانیسم‌های «کنترل اجتماعی» و عناصری که عرصه گسترده‌ی مقابله با جرم و کجروی را شکل می‌دهند.

ویژگی‌های جمع آمده در کتاب حاضر، معیارهای مورد نیاز در یک منبع تحقیقی و کمک‌درسی در حوزه‌های متفاوت مطالعه کجروی را برمی‌آورد و استفاده از آن را برای دانش‌پژوهان سطوح کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری، در رشته‌های جامعه‌شناسی، حقوق، جرم‌شناسی، روان‌شناسی و علوم تربیتی و در عنوان‌های درسی زیر مناسب می‌سازد: «آسیب‌شناسی اجتماعی (جامعه‌شناسی کجروی)»، «جرم‌شناسی»، «مسائل اجتماعی»، «بزهکاری اطفال»، «جامعه‌شناسی جزایی» و مانند آن.

در تدوین دو ویراست این مجموعه، نویسندگان، خود را وامدار یاری‌گری همراهان

زیر می‌دانند:

- جناب حجة الاسلام آقای دکتر غلامرضا صدیق اورعی، ناظر محترم طرح؛
- مشاوران گرانقدر، آقایان دکتر محمد آشوری، حجة الاسلام و المسلمین محمود رجبی، دکتر سیدحسین سراج‌زاده، دکتر رحمت‌الله صدیق سروستانی، دکتر مسعود گلچین، دکتر علیرضا محسنی تبریزی و دکتر علی حسین نجفی ابرندآبادی؛
- همکاران گرامی آقایان حفیظ‌الله فولادی و ندا، حجة الاسلام محمدحسین پوریانی، اسماعیل اسفندیاری و مهدی صفار دستگردی، اعضای محترم گروه علوم اجتماعی پژوهشگاه و آقایان فرید مخاطب قمی و محسن کارخانه که در مراحل آغازین تحقیق و همچنین در برگردان مقدماتی برخی منابع ویراست نخست، همراه این تلاش بودند؛
- آقایان دکتر حبیب احمدی، حجة الاسلام حسین بستان (نجفی)، دکتر مسعود گلچین و دکتر علی حسین نجفی ابرندآبادی که با انتقادات سازنده خود برویراست نخست، یاری‌گر پرهیز از کاستی‌های آن در مجموعه حاضرند؛
- مسئولین محترم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه که از آغاز تا انجام، صبوری کردند و نویسندگان را از حمایت‌های بی دریغ خود برخوردار ساختند؛
- دست‌اندرکاران محترم اداره چاپ و نشر پژوهشگاه، به‌ویژه آقای سید عدنان اسلامی، که زحمت نمونه‌خوانی و صفحه‌آرایی، این مجموعه را پذیرا شده و ما را از دقت نظرهای خود بهره‌مند ساخته‌اند؛
- خانواده‌های مهربان و صبور که پیوسته یاوران شفیق و بی‌ادعای نویسندگان‌اند.
در پایان، با پوزشی صمیمانه از کاستی‌هایی که خوانندگان ارجمند این کتاب را خواهد آزرده، مراتب قدردانی خود را به‌پاس حسن نظر، تحمل و انتقادهای سازنده‌ای که مشوق اصلی ما در ادامه راه است، به محضرشان تقدیم می‌داریم. امید که کوشش ما در را انجام دقیق وظیفه، حق این قدرشناسی را ادا کرده باشد.

باتشکر

علی سلیمی - محمد داوری

اسفند ۱۳۸۴

درباره جامعه‌شناسی کجروی

بخش مهمی از جاذبه هر قلمرو علمی را، افزون بر جاذبه‌های نظری، گستره علم‌ورزی در آن قلمرو و ابعاد و ویژگی‌های آن فراهم می‌آورد. آشنایی با این گستره، همچنین نقشی مهم در به دست آوردن فهمی نظام‌مند از مجموع مباحث آن علم دارد. برای رسیدن به این هدف، مقدمه کتاب را به بیان چستی این گستره اختصاص داده‌ایم و در آن، به محورهای زیر خواهیم پرداخت که هویت امروزی حوزه «جامعه‌شناسی کجروی» را شکل داده است: پیشینه، منابع و روش‌های شناخت، ویژگی‌های رشته (که خود را در موضوع مطالعه، در کار نظریه‌پردازی و آزمون و همچنین در نظریه‌پردازان و آزمون‌گران، نشان داده است) و سرانجام، خلاصه‌ای از واقعیت‌های عملی علم‌ورزی در این گستره علمی.

کجروی همه جا هست و در همه جا آثاری بر جای می‌گذارد. کجروی، نشان خود را بر همه چیز و همه کس می‌نهد؛ بر آنانی که آن را گزارش می‌کنند؛ بر کسانی که آن را کنترل می‌کنند؛ بر آنهایی که از آن منتفع می‌شوند؛ بر افرادی که بدان دچار می‌شوند، بر کسانی که خلاقانه آن را توصیف می‌کنند؛ و بر زمینه‌هایی که کجروی در آنها صورت می‌گیرد. در بیانی بهتر، تقریباً هر محیط ساخته دست بشر را می‌توان به عنوان سندی بر نتایج واکنش‌های او در برابر کجروی تفسیر کرد.¹

در طول تاریخ و در جوامع مختلف، کجروی همواره موضوعی حساسیت‌آفرین بوده و توجه جدی اعضای این جامعه‌ها، مدیران آنها و اندیشمندان حوزه‌های متفاوت علوم انسانی و طبیعی را به خود جلب کرده است. این وضعیت سبب شده تا حوزه‌های متفاوت معرفت، در گذشته و حال، مطالعه این پدیده را به هر شکل در دستور کار خود بدانند و بخشی از توجه خود را به فهم، تبیین یا ارائه راه‌حل مناسب مقابل با آن اختصاص دهند. نتیجه آنکه در هریک از حوزه‌های متعدد تحقیقی، دست‌کم یک نظریه در باب کجروی ارائه شده است:

1. Downes, D. & P. Rock (1998). *Understanding Deviance...* p. 46.

زیست‌شناسی، ژنتیک، روان‌شناسی، روان‌شناسی اجتماعی، فلسفه، جامعه‌شناسی، حقوق، جرم‌شناسی، اقتصاد، مردم‌شناسی، تعلیم و تربیت، تاریخ، مطالعات فرهنگی، حتی پزشکی قانونی، و ...^۱.

در همین راستا، «رشته‌ها» یا «زیررشته‌ها»ی علمی گوناگونی شکل گرفته‌اند که خود را عهده‌دار تحقیق دربارهٔ ابعاد متفاوت این پدیده می‌دانند. از جملهٔ این «رشته‌ها» و «زیررشته‌ها» هم می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: زیست‌شناسی جنایی، روان‌شناسی جنایی، روان‌پزشکی جنایی، روان‌کاوی جنایی، جامعه‌شناسی حقوق، جامعه‌شناسی کیفری، کیفرشناسی، سبب‌شناسی کیفری، بزه‌دیده‌شناسی و ...^۲. در این میان، ویژگی‌هایی که جرم و کجروی را به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی معرفی می‌کنند، آنچنان مهم‌اند که جامعه‌شناسان، پرداختن به کجروی را «یکی از جذاب‌ترین وظایف جامعه‌شناسی»^۳ و حل مسائل آن را از «فوری‌ترین» دغدغه‌های «جامعه‌شناسی کاربردی» قلمداد کرده‌اند.^۴ حاصل هم شکل‌گیری حوزه مطالعاتی خاصی در این قلمرو بوده است که با نامهایی مانند «جامعه‌شناسی کجروی»^۵، «جامعه‌شناسی انحرافات (اجتماعی)» یا «آسیب‌شناسی اجتماعی»^۶، از آن یاد می‌شود و در معنایی محدودتر، با عنوان «جامعه‌شناسی جنایی (جنایت)»^۷ مورد توجه قرار می‌گیرد.

در ادامه به بیان مقدمه‌ای مختصر دربارهٔ پیشینه، روشهای مطالعه، درونمایه‌های نظری و فعالیتهای محققان این حوزه خواهیم پرداخت. در بیان ضرورت مطالعهٔ این محورها، همین بس که هریک می‌تواند معرف مناسبی برای این قلمرو باشد. چه پیشینه و همچنین بخش عمدهٔ دستاوردهای نظری هر رشته را قاعدتاً مباحثی شکل می‌دهد که خاص خود آن است و اشتراکی با حوزه‌های دیگر ندارد. روشهای تحقیق در علوم هم‌تراز

1. Wrightsman, L.S., et.al. (1998). *Psychology and the Legal System*. p. 103.

۲. معادل‌های این واژه‌ها به ترتیب، عبارت‌اند: «criminal biology»، «criminal psychology»، «criminal psychiatry»، «victimology». نزدیکی فراوان تعاریف ارائه شده از این رشته‌ها، جامع و مانع نبودن آنها و همچنین کافی بودن وجه جمع این رشته‌ها (که در بدان اشاره خواهیم کرد)، سبب شد تا از تکرار عبارات این تعاریف صرف‌نظر و اطلاع از آنها به منابع اختصاصی هر رشته احاله شود؛ برای نمونه، ر.ک. لوی‌برول، هانری؛ «مسائل جامعه‌شناسی جزایی»؛ ص ۹-۴۲ (دربارهٔ «جامعه‌شناسی جنایی»); و مهران، ناصر؛ «سیر تحول جرم‌شناسی به‌عنوان یک علم مستقل»؛ ص ۶۱-۷۷ (دربارهٔ جرم‌شناسی).

۳. گیدنز، آنتونی؛ جامعه‌شناسی؛ ص ۱۳۰.

4. Downes, D. & P. Rock (1998). *Understanding Deviance*... p. 1.

5. sociology of deviance. 6. social pathology.

7. criminal sociology (sociology of crime).

نیز شباهتهایی کلی با یکدیگر دارند. اما قدر مسلم آن است که هر رشته، ویژگی‌هایی خاص خود را در کار استفاده از یک روش خاص دارد؛ از جمله آنکه ممکن است کاربرد آن را در قلمرو فعالیت‌های تحقیقی خود، ناممکن یا با محدودیتهایی خاص مواجه سازد. با این حال، خواهیم دید که ویژگی جامعه‌شناسی کجروی - و در بیانی دقیق‌تر، هریک از حوزه‌های مختلف مطالعه جرم و کجروی - اشتراک درخور توجه آنها در پیشینه و محتوای نظری و حتی روش‌های تحقیق است.

پیشینه

انسان همواره برای شناخت پدیده‌های تأثیرگذار بر زندگی و رفتار خود و افزایش این شناخت کوشیده است. مطالعه پیشینه این کوششها، جوینده را با وقایعی که در این مسیر اتفاق افتاده، آشنا می‌سازد و او را در فهم دیدگاه‌های متفاوتی که در زمینه فهم و تبیین این پدیده‌ها مطرح است، یاری می‌دهد. سابقه بررسی رفتارهای کجروانه هم با تاریخ تفکر اجتماعی هم‌عنان است؛ زیرا اندیشمندان اجتماعی پیوسته به شناسایی و تدوین چارچوب‌های حاکم بر زندگی اجتماعی و موارد تخلف از این قالبها اهتمام داشته‌اند. در این میان، به کارگیری روش‌های تجربی این مطالعه، دستاوردی نسبتاً جدید است و پیدایش آن، به اواخر قرن نوزدهم و اوائل قرن بیستم باز می‌گردد.

بدین ترتیب، دوره‌های آغازین تحلیل کجروی در تمدن مغرب زمین، شاهد مباحثی صرفاً نظری و متکی بر مواضعی فلسفی یا مذهبی است. بررسی این نظرات نشان می‌دهد که اندیشمندان آن دوره‌ها، به اثرپذیری کجروی از علل گوناگون و ابعاد متفاوت این اثرپذیری توجه داشته‌اند. نخستین گونه‌های این سخنان را می‌توان در «دوران یونان باستان» دید. برای نمونه، افلاطون و ارسطو در همان حال که وقوع جرم را به عواطف و انگیزه‌هایی درونی نسبت می‌دهند، از امکان تأثیرگذار بودن «تشکیلات اجتماعی و اقتصادی» سخن می‌گویند و «فقر» را «یکی از شرایط مساعد» شکل‌گیری و گسترش جرم قلمداد می‌کنند.

در گام بعد، نگاه به «تمدن روم» متوجه می‌شود که «در این موضوع، نکته‌ای ندارد» و در حقوق جزای «اساساً تجربی» آن «هیچ تلاش ارزشمندی به چشم نمی‌خورد». در ادبیات لاتین و آثار ادبی و اخلاقی این دوران «جز کلیاتی مرسوم درباره فقر و بدبختی، چیزی دیده نمی‌شود». همین خلأ در «ادبیات دوران آبای کلیسا» «تکرار» می‌شود؛ و آنگاه بی‌توجهی و سکوت در قرون وسطی که تا «دوران رنسانس» ادامه می‌یابد.

در قرون وسطی «فقط یک [یا دو] نام مهم، قابل ذکر است»: توماس مور^۱ که در قرن شانزدهم، توجه خود را به «علل اجتماعی جرم» مبذول داشت و هرچند «کوشید تا ریشه این علل را کشف کند، اما صدای او به گوش کسی نرسید»^۲؛ و فرانسویس بیکن^۳ که در قرن هفدهم، مدعی شد «فرصتها دزد را می‌سازد»^۴. در این دوره، همچنین گونه‌هایی خاص از «باورهای غیرعقلانی» بر اندیشه‌ها سایه افکنده است. از یک سو خاطر نشان می‌شود که «کسانی که هنجارهای اجتماعی و آیینها و مناسک دینی را نقض می‌کنند، یا جادوگرند، یا به تسخیر شیاطین در آمده‌اند»؛ پس، روش مناسب برخورد با آنان، زنده زنده سوزاندن است. این شیوه تا قرن هفدهم به قوت خود باقی می‌ماند. از سوی دیگر تأکید می‌شود که: برخی خانواده‌ها، فرزندان بی‌ثبات و دارای اختلال مشاعر به جامعه خواهند فرستاد که وصله‌هایی ناجور برای اجتماع‌اند. دلیل این وضع هم آسیب‌دیدگی‌ای ارثی است که از اصل و نسب حقیر^۵ آنان ناشی می‌شود^۶.

سرانجام، هرچند با تأخیری بسیار، سکوت این دوره جای خود را به «قرن روشنگری» می‌دهد. این قرن، شاهد مبارزات فیلسوفانی اجتماعی (مانند شارل دو مونتسکیو^۷، ژان ژاک روسو^۸، ولتر^۹ و دیدرو^{۱۰}) است که زیر لوای «طرفداری از بشریت و آزاداندیشی» بپا خاستند؛ با تکیه بر نحله فلسفی رایج آن دوران (یا مکتب «فایده‌گرایی»^{۱۱})، مفاهیم اختیار، تصمیم‌گیری منفعت‌طلبانه و همچنین کاستی‌های قرارداد اجتماعی را در تحلیل رفتارهای کجروانه به کار گرفتند و با بازنگری در مفهوم قانون و عدالت به جدال با نظام خودسرانه مجازات و نابرابری‌ها و بی‌رحمی‌های حاکم در آن پرداختند. این حرکت، همراهی اندیشمندان علاقه‌مند به مطالعه کجروی را با خود داشت. بریسو دو وارویل^{۱۲} مدعی شد «بزهکار، یا مریض است؛ یا نادان؛ باید به درمان و آموزش او

1. Thomas More (Morus) (1478-1535).

۲. ر.ک. لوی برول، هانری؛ «مسائل جامعه‌شناسی جزایی»؛ ص ۱۴. افزوده‌های درون قلاب از نویسندگان حاضر است.

3. Francis Bacon (1561-1626).

4. Wrightsman, L.S., et.al. (1998). *Psychology and the Legal System*. p. 102.

5. inferior blood.

Weber, E. (1971). *A Modern History of Europe*. New York: W.W. Norton. p. 398

7. Charle de Montesquieu (1689-1755).

8. Jean Jacques Rousseau (1712-1778).

9. François Voltaire (1694-1778).

10. Denis Diderot (1713-1784).

11. utilitarianism.

12. Brissot de Warville (1754-1793).

پرداخت؛ نه اینکه او را خفه کرد^۱. توماس برنارد^۲ در سال ۱۷۹۰، به شکلی منسجم به ابعاد اجتماعی این مسأله پرداخت و در مطالعه خود به عنصر فقر و تأثیر آن بر پیدایش بزه توجه کرد. و فردریک مرتن، یک سال پس از برنارد، کتاب خود را با عنوان وضع فقرا انتشار داد و نوشته‌های او، حاوی اطلاعات وسیعی درباره علل فقر و تنگدستی است^۳ و... از جمله مشهورترین نظرات این دوران، دیدگاه‌های سزار بکاریا^۴ و جرمی بنتام^۵ است که نوشته‌های آنان، شالوده تفکری را در انداخت که امروزه با نام «جرم‌شناسی کلاسیک» از آن یاد می‌شود. این نگرش در اواخر قرن هجدهم و همچنین در قرن نوزدهم، و در مدت زمانی بیش از صد سال، تأثیر بسیاری بر فلسفه حاکم بر نظام قضایی بر جای گذارد.

سالهای پایانی قرن هجدهم، شاهد شکل‌گیری تفکری بود که مجرم را «تا حد زیادی، محصول محیط» قلمداد می‌کرد؛ و «نظریه عمومی آنان» در مورد او «از نظر فلسفی، جنبه جبری داشت». این تفکر، «زلزل»ی «در ارکان نظریات کهن» بود و زمینه را برای شکل‌گیری نهضتی فراهم ساخت که در خلال قرن نوزدهم و با الهام از دستاوردهای نوین آن زمان در حوزه‌هایی مانند زیست‌شناسی، نجوم و شیمی بسط یافت. سلطه این نگاه در حوزه علوم طبیعی، این پرسش را در ذهن اندیشمندان علوم اجتماعی در پی آورد که «اگر می‌توان این شیوه علمی را برای مطالعه طبیعت به کار برد، چرا نتوان آن را برای مطالعه رفتار انسانی معتبر دانست؟».

اگوست کنت^۶، که او را بنیان‌گذار جامعه‌شناسی می‌دانند، شیوه تحقیق علوم طبیعی را برای مطالعه جامعه پیشنهاد کرد. او مدعی بود که همه جوامع بشری از مراحل گذر می‌کنند که می‌توان آن را برحسب چگونگی تلاش آنان در فهم جهان هستی، دسته‌بندی کرد و آخرین مرحله را زمانی می‌دانست که انسانها نگرشی عقلانی و «علمی»^۷ را برای نگاه به جهان برمی‌گزینند. او این مرحله را «مرحله اثباتی»^۸ نامید. بر همین اساس نهضت فکری او و ادامه‌دهندگان راهش، اثبات‌گرایی لقب گرفت.

اندیشمندان اثبات‌گرا دو عنصر زیر را بر تفکر خود حاکم ساختند و از آن پس، به

۱. لوی برول، هانری؛ «مسائل جامعه‌شناسی جزایی»؛ ص ۱۵.

2. Thomas Bernard.

۳. در خصوص نکات ذکر شده در باب این دو محقق، ر.ک. قائم‌مقامی، فرهنگ نظام‌گسیختگی و انحرافات اجتماعی؛ ص ۶۷ و ۸۹؛ و گیدنز، آنتونی؛ جامعه‌شناسی؛ ص ۱۳۳-۱۳۵.

4. Cesare Bonessana Beccaria (1738-1794).

5. Jeremy Bentham (1748-1832).

6. August Comte (1798-1857).

7. scientific.

8. positive stage.

رویکرد مسلط در حوزه علوم اجتماعی بدل شدند:

نخست، رفتار انسان محصول^۱ تأثیرگذاری نیروهایی خارج از کنترل او است. برخی از این نیروها اجتماعی است (همچون تأثیر ثروت و طبقه)؛ برخی سیاسی یا تاریخی است (مانند جنگ و قحطی) و برخی دیگر بیشتر جنبه شخصی و روانی دارد (مانند ساختار مغزی، ویژگی‌های زیستی، یا توانایی‌های ذهنی افراد)؛

دوم، برای حل مشکلات باید به شیوه‌های علمی رو آورد و بر کاربرد دقیق شیوه‌های تجربی برای آزمون فرضیات تکیه داشت. به بیان دیگر، آنان یافته‌های حاصل از مشاهدات عملی و دست اول را در سنجش شرایط و وقایع، باور داشتند.

معنای کاررفت شیوه‌های تجربی برای تبیین رفتارهای انسان، آن بود که می‌توان از آن برای فهم کجروی هم استفاده کرد. نخستین گونه‌های این مطالعات، زیستی بودند. مثلاً، قیافه‌شناسانی چون لاواتر^۲، ویژگی‌های صورت مجرمان را با این هدف مورد مطالعه قرار دادند که دریابند آیا شکل گوشها، بینی، چشمها و فاصله بین آنها، با رفتار ضداجتماعی رابطه‌ای دارد؛ یا خیر. مجرمه‌شناسانی مانند گال^۳ و اسپرزیم^۴ مطالعاتی را بر روی شکل مجرمه انجام دادند تا مشخص کنند که این خصوصیات ظاهری چه ارتباطی با رفتار مجرمانه افراد دارد؛ و همچنین سزار لمبروزو^۵ که در ادامه به آرای او خواهیم پرداخت. این تلاشها هرچند ابتدایی و غیرعلمی بود. اما می‌توان آن را نخستین گامهای عملی شدن کاربرد یک رویکرد علمی در مطالعه کجروی محسوب داشت.

در شکلی همسو با این تحقیقات، برخی متفکران مدعی بودند که می‌توان نابهنجاری‌های ذهنی افراد را با الگوهای رفتار مجرمانه مرتبط ساخت. برای نمونه، هنری مادسلی^۶ پزشک انگلیسی و یکی از پیشگامان جرم‌شناسی اثبات‌گرا می‌گفت جنون و رفتار مجرمانه، شدیداً به هم پیوند خورده‌اند:

جرم، یکی از راه‌های تخلیه تمایلات ناشی از اختلال ذهنی است. به بیان دیگر، این افراد اگر مرتکب جرم نمی‌شدند، دیوانه می‌شدند؛ و دیوانه نشدند، چون مجرم گشته‌اند.^۷

1. function.

2. J. K. Lavater (1741-1801).

3. Franz Joseph Gall (1758-1828).

4. Johann Kasper Spurzheim (1776-1832).

5. Cesare Lombroso.

6. Henry Maudsley (1835-1918).

7. Scott. P. (1981). "Henry Maudsley". in Mannheim H. Siegel, L. J. (1998). *Criminology*. p. 9. (ed.). *Pioneers in Criminology*. Montclair N.J.: Prentice-Hall.

فیلیپ پینل^۱ که یکی از بنیانگذاران روان‌پزشکی در فرانسه به حساب می‌آید، مدعی شد که برخی افراد حتی بی‌آنکه بیمار ذهنی و روانی باشند، مرتکب رفتارهای نابهنجار می‌شوند. در این اوضاع و احوال، گروهی دیگر از اثبات‌گرایان به بسط و توسعهٔ جامعه‌شناسی همت گماشته بودند؛ چون در این زمان، جامعه‌شناسی نگرشی ایده‌آل برای بررسی جامعهٔ آن روز به نظر می‌آمد. هدف آنان این بود که بتوانند تغییرات عمده و اجتماعی قرن نوزدهم را به شیوه‌ای علمی بررسی کنند. چه جامعه‌های معاصر این قرن، پس از گذشت هزاران سال ثبات، با انفجار جمعیت مواجه شده بودند. جمعیت ششصد میلیونی سال ۱۷۰۰، در سال ۱۸۰۰ به نهصد میلیون نفر افزایش یافته بود و... از سوی دیگر، ظهور ماشین و گسترش نقش‌آفرینی آن در صنعت، تغییرات عمده‌ای را در صحنهٔ مناسبات اجتماعی پدید آورده و به‌ویژه به گسترش شهرنشینی انجامیده بود. برای نمونه، اختراع دستگاه پارچه‌بافی مکانیکی، صنعت خانگی پارچه‌بافی را از بین برد و نوعی نظام کارخانه‌ای را شکل داد که در آن، افراد برای به دست آوردن دستمزدهایی فوق‌العاده اندک، با سختی و مشقت بسیار کار می‌کردند. توسعهٔ ماشین آلات کشاورزی، تولید بیشتر فرآورده‌های غذایی را در پی داشت؛ اما نیاز به نیروی کار روستاییان را همچنان کاهش داد. این نیروی کار اضافی باعث فزونی بیش از پیش جمعیت شهرها می‌شد و...

ریشه‌های این تفکر جامعه‌شناختی را می‌توان در آرای امیل دورکیم^۲، آدولف کتله^۳ و انریکو فری^۴ پی گرفت. کتله با استفاده از آمارهای اجتماعی موجود در فرانسه، به بررسی متغیرهای اجتماعی و محیطی مؤثر بر وقوع کجروی پرداخت. او از جمله بنیانگذاران مکتب نقشه برداری^۵ یا جغرافیای اجتماعی به حساب می‌آید و یکی از اولین دانشمندان علوم اجتماعی است که از فنون عینی ریاضیات برای بررسی تأثیرات متغیرهایی همچون فصلها، آب و هوا، جنسیت، سن و همچنین ترکیب جمعیت و فقر بر ایجاد آمادگی‌های مجرمانه استفاده کرده است. بدین‌گونه او رابطهٔ میان انواعی از پدیده‌های اجتماعی و جرم را مورد توجه قرار داد که همچنان به‌عنوان شالوده‌ای در خدمت این حوزه قرار دارد. مهم‌ترین دستاورد تحقیقات وی، کشف رابطهٔ معنادار این علل با میزان وقوع جرم است و همچنین نکاتی مانند اینکه میزان وقوع جرم در فصل تابستان در مناطق جنوبی و گرم، در میان افراد

1. Philip Pinel (1745-1826). 2. Emile Durkheim (1858-1917).

3. L. A. J. (Adolphe) Quetlet (1796-1874).

4. Enrico Ferri (1854-1928).

5. cartography.

فقیر و بی‌سواد بیشتر است و از نوع عادت افراد جامعه در نوشیدن الکل تأثیر می‌پذیرد.^۱ فری جرم را نتیجه جبری ترکیب یافتن گونه‌های متفاوت علل فردی (زیستی و روانی) و محیطی (جغرافیایی و اجتماعی) می‌دانست و بدین شکل، در عین همراهی با نظرات امثال لمبروزو، توجه خود را عمدتاً به علل و پیامدهای اجتماعی معطوف می‌داشت و یادآور می‌شد که راه اصلی مبارزه با جرم، کشف و مبارزه با علل اجتماعی آن است که باید در خلال نوعی «اصلاحات قاطع که هدف آن بهبود وضع مادی و معنوی زندگی است»، دنبال شود. از جمله دیدگاه‌های شایان ذکر فری، «قانون اشباع جنایی» با مضمون «پیوستگی نسبی تغییرات محیط طبیعی با تغییرات موجود در میزان ارتکاب جرم» است و .... امروزه نام فری و کتابش که جامعه‌شناسی جنایی^۲ نام دارد، با این رشته قرین شده است. همچنین از او به‌عنوان یکی از بنیانگذاران این عرصه یاد می‌شود و تولد علمی آن، محصول تلفیق نظرات او و دورکیم به حساب می‌آید.^۳

در اوائل قرن بیستم، آثار رابرت ازرا پارک، ارنست دلبیو. برگس، لوئیس ورت^۴ و همکارانشان در بخش جرم‌شناسی دانشگاه شیکاگو، دفاع از جایگاه اثبات‌گرایی را بر عهده گرفت. این جامعه‌شناسان، که از اندیشه آنان با نام «مکتب شیکاگو» یاد می‌شود، پیشگامان تحقیقاتی شدند که در خصوص بوم‌شناسی اجتماعی^۵ شهرها انجام می‌گرفت و کانون توجه آن، تأثیر کارکرد نهادهای اجتماعی و همچنین فروپاشی آنها بر رفتار افراد بود. این آثار، رفتار انسان را به نوبه خود، نوعی کارکرد محیط زندگی آنان محسوب می‌داشت. این تحقیقات موجب شد تا این نتیجه‌گیری در میان یک نسل از محققان رواج یابد که نیروهای اجتماعی فعال در مناطق شهری، باعث می‌شوند که کنشهای متقابل مجرمانه شکل بگیرد و برخی محله‌ها، به نوعی «قلمرو طبیعی» وقوع جرم بدل گردد.

در دهه ۱۹۳۰ گروهی از اعضای این حوزه فکری، تحت تأثیر ایده‌های روان‌شناختی، کوشیدند تا نوعی مؤلفه روانی - اجتماعی را در قالب نظریه‌ای خاص در باب کجروی ارائه

1. Quetlet, L. A. J. (1969). *A Treatise on Man and the*: به نقل از: Siegel, L. J. (1998). *Criminology*. p. 10. *Development of His Faculties*. Gainesville, Fla.: Scholars' Facsimilies and Reprints. pp. 82-96.

خصوص نظرات کنله، همچنین ر.ک. کی‌نیا، مهدی؛ مبانی جرم‌شناسی؛ ج ۲: جامعه‌شناسی جنایی (بخش اول)؛ ص ۶۷-۶۹.
 2. Ferri E. (1881) [1914]. *Sociologie Criminelle*. (2 ed). Traduit de l'italian par Léon Terrior. Paris.
 ۳. ر.ک. کی‌نیا، مهدی؛ مبانی جرم‌شناسی؛ ج ۲: جامعه‌شناسی جنایی؛ ص ۲۶؛ ولوی‌برول، هانری؛ «مسائل جامعه‌شناسی جزایی»؛ ص ۱۷ و ۱۹.

4. Robert Ezra Park (1864-1944), Ernest W. Burgess (1886-1966), Louis Wirth (1892-1952).

5. social ecology.

دهند. مدعی آنان این بود که مناسبات فرد با فرایندهای عمدهٔ اجتماعی‌ای مانند تعلیم و تربیت، زندگی خانوادگی و روابط همسالان، عنصری اساسی در فهم رفتار اوست. آنان، وقوع کجروی را به عللی مانند آموزش نگرشهای کجروانه از قانون‌شکنان بزرگتر یا مجرب‌تر، یا نبود کنترل‌های مناسب رفتار در محیط زندگی نسبت می‌دادند. دیدگاه‌هایی که هریک، به معنای پیوند دادن این پدیده با فقدان جامعه‌پذیری بود.

در اواسط قرن بیستم، غالب اندیشمندان این حوزه، خود را به یکی از دو دیدگاه جامعه‌پذیری یا بوم‌شناسی در باب کجروی ملتزم می‌دانستند. اما این دو تنها دیدگاه‌هایی نبود که در زمینهٔ چگونگی تأثیر نهادهای اجتماعی بر رفتار انسان ارائه می‌شد. در این زمان، انتشار نوشته‌های کارل مارکس^۱ در اروپا، سبب شد که فهم کنشهای متقابل اجتماعی از منظر دیگری مورد توجه قرار بگیرد و بذر نگرشی جدید در حوزهٔ مطالعهٔ کجروی پاشیده شود. البته مارکس، خود نظریه‌ای خاص در این زمینه ارائه نداد. اما دیدگاه‌های او را متفکرانی مانند رالف دارندورف، جرج ولد و ویلهلم بنگر^۲ پی گرفتند.

آثار این محققان، پایه‌های رویکردی خاص را در فهم کجروی بنا نهاد که بعدها در قالب انواعی از الگوهایی تبیینی متنوع و متمایز، دیدگاه‌های تضاد را در باب کجروی، سامان دادند. با وجود این، چند دهه گذشت تا مارکسیستی توانست جایگاهی شایان توجه را به خود اختصاص دهد. این در زمانی بود که وجود دلایلی چند، از جمله جنگ ویتنام، نهضت حقوق مدنی و مانند آن، آشوبهایی سیاسی اجتماعی را در امریکای دههٔ ۱۹۶۰ دامن می‌زد. در این میان، جامعه‌شناسان جوان و علاقه‌مند به کاربرد اصول مارکسیسم در مطالعهٔ جرم، کوشیدند تا این اصول را در تحلیل این شرایط اجتماعی، که باعث تضاد طبقاتی و وقوع جرم می‌شد، به کار ببرند. محصول این طغیان اندیشه، شکل‌گیری دیدگاهی تندرو بود که نظام اقتصادی را تولیدکنندهٔ شرایطی می‌دانست که به افزایش کجروی می‌انجامد. از آن زمان تاکنون، این نهضت، نقش تعیین‌کننده‌ای را در حوزهٔ مطالعهٔ جرم و کجروی ایفا کرده است. در حال حاضر، نظرات متفاوت ارائه شده در این حوزه و همچنین روشهای فهم کجروی، مرحله‌ای دویست ساله از رشد و تحول را پشت سر گذاشته و تغییرات و پیشرفتهای شایان توجهی را در درون خود شاهد بوده است. برای مثال، نظریهٔ کلاسیک در چهرهٔ نظریه‌هایی تکامل یافته‌تری مانند «نظریه‌های گزینش عقلانی» عرضه می‌شود. رویکردهای انسان‌شناختی، تحولی قابل تأمل یافته است و... محققان نیز در همان حال که

1. Karl Marx (1818-1883).

2. Ralf Dahrendorf, George Vold, & Willem Bonger.

برآند یک ویژگی واحد نمی‌تواند تبیین‌کننده جرم باشد، مدعی‌اند آثار ویژگی‌های زیستی و روانی بر رفتار، در اثرگذاری متقابل با متغیرهای محیطی است. همچنین، تبیین رفتار مجرمانه برحسب ارتباط آن با خصوصیات چگون ساختار ژنتیک، ترکیبهای هورمونی، رژیم غذایی، شخصیت، هوش و ... پی‌گرفته می‌شود.

قالبهای نوین نظریه‌های جامعه‌شناختی، از یک سو مدعی‌اند که شیوه زندگی افراد و شرایط زندگی آنها، رفتار آنان را مستقیماً تحت کنترل دارد و برای مثال، مانع از آن می‌شود که افرادی که در رده‌های پایین ساختار اجتماعی جامعه قرار دارند، هرگونه موفقیتی را در زندگی کسب کنند و آنان را دائماً با مسائلی همچون آنومی و فشار، شکست و ناکامی درگیر می‌سازد. از سوی دیگر، ریشه کجروی را در تضادهای اجتماعی و سیاسی می‌بینند و مدعی‌اند که ساختار ناعادلانه اقتصادی در نظامهای پیشرفته سرمایه‌داری، باعث وقوع کجروی، در این سطح بالا، می‌شود و ...

دیدگاه‌های روان‌شناختی اجتماعی یادآور می‌شوند که تجربه‌های یادگیری افراد و همچنین طبیعت جامعه‌پذیری، تأثیری مستقیم بر رفتار دارد. در این میان، کودکان و نوجوانان از طریق کنش متقابل با افرادی که بدانان احترام می‌گذارند، و همچنین الگوگیری از آنها کجروی را می‌آموزند؛ و برخی دیگر، بدین سبب مرتکب کجروی می‌شوند که تجربه‌های آنان در طول زندگی، دلبستگی و تعهد آنان را نسبت به زندگی اجتماعی تضعیف کرده است و ...^۱.

روشهای مطالعه

به نظر اندیشمندان علوم انسانی، نیل به تحلیلی کارآمد درباره یک پدیده، نیازمند برقراری پیوندهایی عمیق با آن است. این پیوند، به‌ویژه آنگاه تعیین‌کننده است که شناخت به دست آمده، تا حدی غیرقطعی باشد. اما در این میان، قطعیت نداشتن یکی از ویژگی‌های مسلم شناخت در مطالعه جرم و کجروی است. زیرا محققان کجروی با «جهانی و وسیع و در حال تغییر» از قوانین، هنجارها، دادگاه‌ها، مجرمان، هنجارشکنان، بزه‌دیدگان، پلیس، زندانها و ... مواجه‌اند که «صرفاً اندکی از آن بر روی نقشه‌ها ثبت می‌شود و مشاهده بیشتر آن، دشواری عجیبی دارد».

۱. ر.ک. (1998). Siegel, L.J. *Criminology*. p. 7-12. بیکا، ژرژ؛ جرم‌شناسی؛ ص ۹۰-۲۴؛ کی‌نیا، مهدی؛ مبانی جرم‌شناسی؛ ج ۱؛ ص ۳۹۴-۳۷۱؛ همان؛ ج ۲؛ جامعه‌شناسی جنایی؛ ص ۲۷-۷ و ۴۹۷-۴۶۱؛ لوی‌برول، هانری؛ «مسائل جامعه‌شناسی جزایی»؛ ص ۱۳-۲۱؛ و محسنی، مرتضی؛ دوره حقوق جزای عمومی؛ ج ۱؛ کلیات حقوق جزا؛ ص ۱۷۹-۲۳۳.